

Надія Нікітенко

ПРАВДА ІСТОРІЇ В ГРАФІТІ НА ФРЕСКАХ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ: НОВЕ ПРОЧИТАННЯ НАЙДАВНІШИХ НАПИСІВ

У статті в контексті запропонованого в науці авторкою нового датування Софії Київської 1011–1018 рр. актуалізовано концептуальну проблему апогею розвитку давньої Русі-України. Авторка доводить, що цей історичний феномен притаманний добі Володимира Великого, а не Ярослава Мудрого. З цією метою проаналізовано найдавніші софійські графіті 1015 і 1019 рр. Нове прочитання цих графіті за методом комплексного каузального підходу дало змогу чіткіше зрозуміти сфальсифіковану в літописах конкретну історичну ситуацію, яка зумовила їх появу. Атрибутовано автографи Володимира (Василія) Великого і його сучасника – візантійського архонта Никифора Ксифія, виконані ними у 1015 р. Це найдавніше маркування факту існування в цей час Софії Київської як уже побудованого і розписаного фресками храму, який Володимир прагнув завершити до своєї смерті. Існування Софії в другому десятиріччі XI ст. підтверджують також раніше досліджені графіті 1019 р., які належать княгині Олісаві – матері Святополка I – та його оточенню, а також друзинникам новгородського посадника Коснятина Добринича.

Ключові слова: Софія Київська, графіті, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Візантія, Василій II, Никифор Ксифій, міжусобиця 1015–1019 рр., Олісава, Святополк I, митрополит Іоанн I, Новгород, Коснятин Добринич.

Постановка проблеми. Час побудови Софії Київської є наріжним каменем нашої національної історії, бо знаменує пік становлення Русі як давньої Української держави, а українців – як прямих нащадків народу цієї держави. Згідно з радянською і пострадянською історіографічною концепцією, апогею свого розвитку Київська Русь досягла близько середини XI ст., за часів князіння Ярослава Мудрого, що знаменувала побудована ним Софія Київська. За нашими ж студіями, Софію Київську побудував не Ярослав Мудрий між 1017 і 1037 рр., як вважалося з імперських часів, тобто майже одночасно з Софією Новгородською і Софією Полоцькою (у контексті сумнозвісної ідеологеми Русі як «єдиної колиски трьох братніх народів»), а Володимир Великий у 1011–1018 рр. Тобто, якщо міряти людським життям, на ціле покоління раніше.

Про це датування свідчать найдавніші авторські написи на фресках собору, серед яких – графіті 1015 і 1019 рр., що впливає з їх нового прочитання, яке є метою дослідження. У його методологічну основу покладено комплексний каузальний підхід, який потребує чіткого розуміння загальних особливостей тієї доби та конкретної історичної ситуації, яка зумовила появу досліджуваних феноменів. Взятю до уваги також середньовічні традиції, церковну обрядовість і ментальні норми.

Стан наукової розробки проблеми. Надзвичайно важливими джерелами для правильного розуміння дискусійної проблеми датування Софії є її найдавніші графіті. Відомим дослідником софійських графіті був Сергій Висоцький, який виявив і дослідив у Софійському соборі 318 написів (Висоцький 1966, 1976, 1985). Станом на сьогодні український вчений В'ячеслав Корнієнко виявив у Софії або заново дослідив та опублікував понад 7,5 тисяч графіті, які становлять колосальний корпус цінних унікальних джерел. Слід зазначити, що 11 із них, які ми вивчили й опублікували у співавторстві з В. Корнієнком, містять точні дати їх написання: 1018, 1019, 1022 (три написи), 1023, 1028, 1033 (три написи) і 1036 рр. Ми по-новому дослідили ще два цикли написів із 13 графіті, 8 з яких утворюють «групу Олісави», 5 – групу графіті, залишених отроками новгородського посадника Коснятина Добринича. Ці графіті хоча й не містять прямих дат, проте можуть бути точно датовані 1019 р., оскільки в них згадано як визначних політичних діячів тих осіб, які мали владу в Києві та Новгороді в період княжої міжусобиці синів Володимира у 1015–1019 рр. Софійські графіті 1019 р. є важливим джерелом інформації, позаяк цей рік був вирішальним для всієї подальшої історії Русі (Никитенко, Корнієнко 2012). У цій статті ці графіті досліджено на новому науковому рівні. Переосмислено також два відомих

графіті у вівтарній частині собору, які раніше вважались автографами Володимира Мономаха і його сучасника митрополита Никифора.

Виклад основного матеріалу. Богатирська доба Володимира дала потужний імпульс розвитку всіх державотвірних процесів, а доба його сина Ярослава була відлунням цього імпульсу, який поступово згасав. Уже за Ярославичів це згасання позначилося на швидких процесах розкладу Київської держави. Монументальним маркером цього історичного феномену є народжений добою Володимира Софійський собор, що постав меморіалом Хрещення Русі-України, ознаменувавши її могуття, державну єдність, суверенітет і вселенський тріумф. Доба Ярослава ще успішно пожинала (і привласнювала) плоди цього тріумфу, хоча, як слушно зазначив М. Грушевський (1991, т. 2), вона була лише «ослабленою копією» доби Володимира. У цьому сенсі важливо усвідомлювати, що Софія закарбувала в собі живу правду нашої історії, неупереджено відчитувати яку є обов'язком науковця. Для цього потрібні нові підходи, які дають можливість для нових висновків, що, звісно, мають пройти перевірку часом. Але вже зараз можна без перебільшення сказати, що нове датування собору дало змогу в іншому вимірі сприймати буквально всі проблеми його вивчення, зокрема настінних написів-графіті, які поряд із всебічним дослідженням писемності в комплексі з вивченням архітектури і монументального живопису унікальної пам'ятки стали для нас основними джерелами її датування (Никитенко 1999; Нікітенко 2018, 2022 та ін.; Корнієнко 2014, 2010–2020).

Дуже важливо розглядати давні софійські графіті в чіткому історичному контексті, аби розкодувати інформацію, яку вони містять, а отже, зрозуміти ту епоху, яка їх породила і створила оптимальні умови для будівництва найвизначнішої споруди всієї тодішньої Східної Європи. Історики вважають, що Софія, яка збереглася до наших часів, не могла існувати як діючий храм ще за Володимира, бо літописи цього не зафіксували, хоча літописання велося вже при Десятинній церкві. Але, як відомо, літописи цілеспрямовано редагувалися, «підчищалися» разом зі зміною князів. Ось чому вся друга половина княжіння Володимира, коли він досяг вершини своєї слави й могутності, наче випала з літопису, який з 998 аж по 1014 рік містить низку «пустих» років і нагадує скупий некролог великокняжої родини, фіксуючи лише роки смерті її членів. У 1014 р. наче мимохідь повідомляється, що Ярослав Новгородський відмовився платити Києву належну данину у 2000 гривен, тому Володимир збирався йти

на нього походом, але розхворівся і в 1015 р. помер. За літописом, після смерті Володимира у Києві захопив владу Святополк, далі епічно подано розлогу історію вбивства ним Бориса і Гліба. Так беззаконний Святополк навіки став Окаяним, бо повторив Каїнів гріх. Праведну помсту йому за цей гріх здійснив Ярослав, який, спочатку розбивши Святополка у 1016 р. на Дніпрі, а в 1019 р. на Альті, де вбили Бориса, вокняжився в Києві, «утерши поту з дружиною своєю, показавши побіду і труд великий» (Літопис руський 1989, 81–4).

«Зазирнути» ж у вилучені з літопису роки дають змогу два графіті, яким я приділяю тут особливу увагу. Мова піде про відомі в науці графіті у вівтарній частині Софії Київської – так звані «автограф Володимира Мономаха», а також про безперечно пов'язаний з цим графіті грецький напис Никифора, який зазвичай атрибуують сучаснику цього князя митрополитові Никифору. В основі цієї прийнятої в науці атрибуції лежать, по-перше, безперечна давність графіті за його палеографічними ознаками, по-друге, збіг названих у них імен з іменами князя Володимира (Василя) Мономаха і митрополита Никифора, по-третє, написання графіті на внутрішній стіні вівтаря, куди допускалися лише князь і митрополит (або інші клірики). Тобто обидва написи датують початком XII ст., часом правління Володимира Мономаха і митрополита з греків Никифора. Але палеографія написів зовсім не суперечить можливості виконання їх у більш ранній час, так само як і імена їхніх авторів – Василій і Никифор, які були сучасниками. До того ж, якщо названий у графіті Никифор був Київським митрополитом, незрозуміло, чому він виконав свій напис грецькою мовою (навіть якщо й був греком), поряд із давньоруським написом князя. Розташовані поруч офіційні автографи сучасних один одному митрополита і князя мали відповідати головній візантійській (а відтак – давньоруській) доктрині діархії і симфонії державної та церковної влади, тому не могли бути написаними різними мовами. За моїми висновками, ці два графіті на 100 років давніші, ніж зазвичай вважають, і є відлунням знаменитої Беласицької битви на Балканах у 1014 р., у якій брав участь військовий корпус Володимира. Каузальний підхід до розв'язання цієї проблеми зумовлює звернення до інформації, яку дають писемні джерела про історичну ситуацію, за якої з'явилися ці графіті. Друге десятиріччя XI ст., коли будувався Софійський собор, було сповнене бурхливих подій, які змінили мапу Європи й позначилися на подальшій історичній долі Русі. Її могутня союзниця Візантія, династично

споріднена з київськими Рюриковичами через укладений наприкінці X ст. шлюб князя Володимира Святославича з порфірородною принцесою Анною, рідною сестрою імператора Василя II, перебувала в zenіті свого розквіту і військових успіхів. Запорукою співдружності Візантії і Русі та головною умовою навернення її в нову віру став шлюб Володимира і Анни, який поклав початок хрещенню Русі. Участь війська Володимира у війні з Болгарією як спільника Василя II, поза сумнівами, вельми збагатила княжу казну: імператор віддав третину здобичі. Золота в Болгарії було взято стільки, що Василь II наказав прокласти в казносховищах нові штольні для його зберігання. Поповнилася золотом і казна Володимира, з якої виділялася десятина на Церкву, а отже і на храмобудівництво. На мою думку, саме в цей період було споруджено митрополічу Софію Київську, це фіксують її графіті. Для цього були

Рис. 1. Святий Стратонік. Фреска поч. XI ст. Вівтарна частина Софійського собору

потрібні не лише величезні кошти, а й візантійські майстри, єдині в тодішньому світі здатні створювати такі споруди. Володимир, як зять імператора, цих майстрів отримав, про що говорить літопис, згадуючи присланих із Царгорода «майстрів від Грек», які побудували Десятинну церкву, а потім, на моє переконання, і Софію, що беззаперечно засвідчує сама пам'ятка.

У цей дискурс вивчення найдавніших софійських графіті органічно вписуються графіті Василя і Никифора, видряпані на стіні східної лопатки хрещатого стовпа в арці-переході між південними вівтарями святих Якима та Анни і Михайла Архангела. Пов'язуючи ці графіті з описаними вище подіями на Балканах, нагадаю, що вирішальна битва на балканській арені відбулася 29 липня 1014 р. поблизу села Клейдіон (нині – Ключ), біля гірського хребта Беласиця в Македонії, де візантійці здобули повну перемогу над військом болгарського царя Самуїла. Героєм Беласиці став стратиг (правитель) Філіппополя (Пловдива), один із кращих полководців Василя II патрикій Никифор Ксифій, ім'я якого, за моїм припущенням, значиться в графіті на образі балканського святого Стратоніка. Його зображено на західній стіні в проході з дияконника (вівтар святих Якима та Анни) до Михайлівського вівтаря, стінопис якого акцентує тему перемоги над варварами (рис. 1, 2). Навпроти

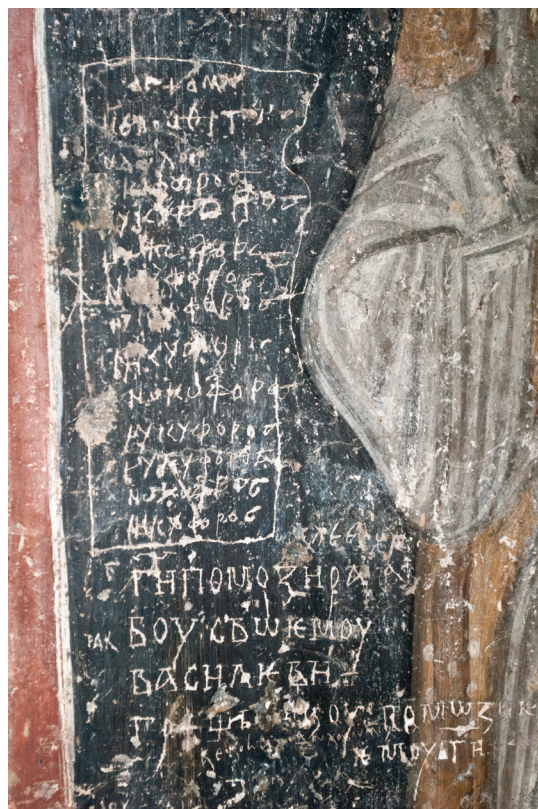

Рис. 2. Графіті Василя і Никифора на фресці «Святий Стратонік»

Стратоніка, на східній стіні, зображений парний йому святий Єрмил – обох їх називають графіті на цих фресках. Це постраждали й шановані на Балканах мученики, образи яких досить рідко трапляються в інших храмах, а тут їм виділено дуже почесне місце, хоча вони й не належать до першорядних святих, тих, чиї образи зазвичай фігурують у вівтарній частині храмів.

Імовірно, що образи святих Єрмила і Стратоніка у вівтарній частині головного київського собору могли символізувати перемогу імператора Василя II та князя Володимира Великого на Балканах, яку сприймали як перемогу над варварами, тобто над злом. Відомо, що тодішні візантійці називали болгар скіфами, тобто варварами, дикунами, які насмілилися повстати проти боговічного василевса. Недарма на південній стіні Михайлівського вівтаря, на рівні «Святительського чину», якраз під фрескою «Скинення сатани», зображено св. диякона Ісавра, який прославлявся в розташованому поблизу Беласиці монастирі св. Леонтія у Водочі, побудованому Василієм II на честь перемоги над болгарами. Тому, враховуючи чинник актуальності, датування часу появи стінопису може коливатися в межах серпня 1014 – липня 1015 р., себто в близькому до Беласицької перемоги часі.

Таке припущення дає змогу по-новому поглянути на два великих за розмірами написи-графіті на образі св. Стратоніка по його праву руку, на добре освітленому місці, поряд одне з одним, широко відомі як автографи Володимира Мономаха і його сучасника митрополита Никифора. У першому з них, давньоруському, написано (подаю в адаптованому вигляді, в українському перекладі): «Господи, поможи рабу своєму Василеві грішнику, поможи йому, Господи» (Корнієнко 2015, 56).

Написане давньоруською мовою графіті Василя виявив Б. Рибаків у 1944 р. і неодноразово його опублікував. Також дослідник згадує і розташований безпосередньо над цим графіті взятий у рамку грецький напис Никифора. Вказуючи на помітність, чіткість і ретельність давньоруського напису, виконаного в найбільш священному місці кафедрального собору – біля головного престолу, він припустив, що автора або замовника цього графіті треба шукати серед найбільш високопоставлених осіб Києва XI–XII ст., вказавши на особу князя Володимира (Василія) Мономаха і його сучасника митрополита-грека Никифора, якому дослідник атрибував грецьке графіті. Він зазначив, що палеографія давньоруського напису відповідає рукописній традиції середини XI ст., згадавши Остромирове Євангеліє 1057 р. Дослідник помітив, що «напис за змістом єдиний, але,

цілком імовірно, зроблений у два прийоми і, можливо, двома різними особами», бо перші три рядки написані ретельно, старанно й гарно, великими помітними літерами, і становлять закінчену фразу, тоді як два останні рядки написані менш урочистим почерком, букви менші за розміром, і починаються ці рядки словом «грішнику» (перший писець не наважився назвати так Василя). Є відмінності і в орфографії: у двох останніх рядках є подвоєння літер, у слові «помози» після **М** вставлено **ω** (омегу) замість **О** (помози). Борис Рибаків (1947, 62–3; 1984, 55) вважав, що перша частина напису виконана за дорученням замовника рукою писця-професіонала, а друга, самопринизлива, є автографом самого Володимира Мономаха.

Думку Б. Рибаківа підтримали С. Висоцький (Висоцький 1976, 48–9) і В. Корнієнко (2015, 56–7), які внесли свої уточнення в деякі нюанси прочитання обох графіті, але чомусь не зосередили увагу на важливому спостереженні Б. Рибаківа щодо можливості виконання давньоруського напису двома авторами. Зрештою, це спостереження якось «загубилося» в науковій традиції, хоча в цьому графіті чітко видно два почерки. Варто зазначити, що давньоруське графіті виконане дуже гарним уставом, який С. Висоцький, услід за Б. Рибаківим, назвав архаїчним за його написанням, близьким до графіті 1052 р. і до софійської азбуки, також датованої ним серединою XI ст. Але через атрибуцію напису Володимирові Мономаху дослідники, всупереч архаїчним палеографічним особливостям графіті, датували його першою чвертю XII ст., хоча воно явно більш раннє. Зазначу, що палеографія графіті, крім вказаної Б. Рибаківим подібності до Остромирова Євангелія, близька й до Реймського Євангелія першої половини XI ст. (Реймське Євангеліє 2019). Обидві книги було створено в скрипторії софійської бібліотеки, тож автором першої частини графіті міг бути один із її книжників.

Другу частину графіті міг справді написати його замовник, позаяк для нього дуже важливо було звернутися до Бога особисто, своєю рукою (тобто «рукою власною», бо права рука – втілення особистості і символ її влади, рука благословення). Крім того, його приписка, що підтверджує написану книжником першу частину графіті, повністю «привласнює» весь напис його замовникові. Так само й ми маємо сприймати графіті. За моїм припущенням, автором напису міг бути не Володимир (Василій) Мономах, а його прадід – Володимир (Василій) Великий, що не суперечить датуванню собору, палеографії та тексту графіті, а також підтверджується «проволодимировим» змістом стінопису Михайлівського вівтаря,

який акцентує скинення сатани, себто язичництва. Такий напис Володимир Великий міг залишити у 1014–1015 рр., коли дуже захворів незадовго до своєї смерті. Тоді він і звернувся до Господа «рукою власною», бо здавна вірили, що рука духовного і світського лідера отримує від Бога цілющу силу.

Запропонована атрибуція напису підтверджується сусіднім, вочевидь пов'язаним із ним грецьким графіті-автографом Никифора, в якому його ім'я повторюється 11 разів. Грецьке графіті Никифора вперше повністю дослідила фахівчиня з візантійської філології О. Євдокимова, на помилки якої (розбіжності запропонованого нею прочитання оригіналу) вказав історик-епіграфіст В. Корнієнко, запропонувавши власний варіант тексту. Дослідник, на відміну від Б. Рибаківа і С. Висоцького, підтриманих О. Євдокимовою, датував графіті за його палеографією не початком XII ст., а в межах другої чверті XI – кінця XIII ст. (Корнієнко 2015, 56–8). Це датування, на мою думку, близьке до істини, проте нижню межу можна опустити до першої чверті XI ст., зважаючи на час написання пов'язаного з ним сусіднього графіті Василя.

Це дуже давнє графіті грека Никифора, яке, хоча й досить добре читається, все ж має певні пошкодження, що зумовило різне тлумачення дослідниками двох перших, за моїм спостереженням, малих літер. Слід зазначити, що згадані О. Євдокимовою дві перші літери є не великими (прописними) **ΑΡ**, а малими **αρ**, причому **α** (візантійська *άλφα*) читається дуже чітко, а до круглої голівки **ρ** (візантійська *ρό*) примикає невеликий скол тиньку (таке пошкодження в софійських графіті є типовим). Згідно з прочитанням В. Корнієнка, в цьому графіті написано: «Святий, аминь. Господи, поможи рабу своєму Никифору, Никифору, Никифору, Никифору, Никифору, Никифору, Никифору, Никифору, Никифору, Никифору» (переклад українською В. Корнієнка). Проте О. Євдокимова прочитала початок напису дещо інакше: «ΑΡ Аминь, Иисусе, да получит помощь раб Никифор, Никифор...», і це прочитання здається мені більш адекватним, хоча й воно потребує уточнення. Чому? По-перше, дуже важливим є відзначений дослідницею факт початку напису двома явно виділеними буквами **Α** (альфа) і **Ρ** (ро), які вона, щоправда, не змогла розшифрувати (Євдокимова 2006, 56–7). По-друге, між цими буквами і початком молитви стоїть хрестик, тобто ці літери аж ніяк не входять до цілісного тексту молитви Никифора, адже хрестиком, як добре відомо, візантійці зазвичай позначали в супровідних при певних

зображеннях написах-діпінті сам текст молитви, написаний одразу за хрестиком, який сакрально «відкривав» її, а той, хто читав молитву, осіняв себе хресним знаменням. Тож хрестик при молитовних написах на зображеннях чи в графіті входив до ритуалу неодмінного освячення людини в просторі храму. Можна послатися на хрестик перед початком посвятного напису-молитви над софійською Орантою, де цитовано слова 45/46 псалма. І таких прикладів у візантійських пам'ятках безліч. Щоправда, В. Корнієнко відчитує тут не **ΑΡ**, а **αυ**, тому й розшифровує ці літери як скорочене слово «святий» (**αγιος**). Але неможливо розривати хрестиком слова «святий» і «аминь». По-перше, на стіні досить чітко читається саме **αρ**, а не **ΑΓ** (як гадає О. Євдокимова), і не **αυ** (як гадає В. Корнієнко); по-друге, ці букви, які розпочинають напис і стоять перед хрестиком, означають не скорочене слово «святий», як вважає В. Корнієнко, а радше скорочений титул автора графіті, котрий безпосередньо спрямовує свою молитву до Господа. Адже слово «святий» при зображеннях на мозаїках і фресках пишеться за канонами або повністю **αγιος**, або позначається однією буквою **α** в колі («німбі»). Зауважу, що у візантійських монограмах на монетах і печатках іноді називаються у скороченій формі імена і титули правителів. У цих назвах усічення зазнавав кінець слова, або з нього вилучалися ті чи ті елементи, хоча досить часто скорочення йшло нетрадиційним шляхом, тому можливі різні варіанти реконструкцій написів, хоча певні правила тут усе ж були. У цьому написаному на видноті і явно виділеному прямокутною рамкою грецькому графіті я бачу скорочений титул його автора – **αρχων** (архонт), ім'я якого далі 11 разів називається в його молитві – Никифор. Титул скорочено не довільно, а через написання першого складу слова **αρ-χων**. Отже, архонт Никифор підносить свою молитву Господу, канонічно починаючи її хрестиком і водночас осіняючи себе хресним знаменням, що вводить його молитву у вічність. Імовірно, що багаторазове повторення імені автора графіті Никифора – знак його безперервної молитви Господу. Така молитва – практика Східної та Західної християнських Церков і нагадує молитву-медитацію на чотках, яка дає можливість безперервно спілкуватися з Богом. Крім того, багаторазовим повторенням імені автора підкреслюється, що він – «побідоносний», бо саме це означає грецькою його ім'я «Никифор». Судячи з усього, це була людина дуже знатна і впливова, тому ексклюзивно допущена у Святеє святих – вівтар «митрополії руської», де візантійський архонт Никифор

зробив свій запис поруч із записом великого київського князя Володимира-Василя. Якщо це справді так, то особу грека Никифора можна визначити так: він – сучасник Володимира Великого, архонт (з грецької – «старший», у Візантії – правитель, стратег, намісник імператора) феми Філіппополь на Балканах Никифор Ксифій. Крім того, архонтом називали командувача армії, ким був Никифор Ксифій – знаменитий візантійський полководець, герой Беласицької битви. Він міг на запрошення князя Володимира відвідати Київ невдовзі після цієї вікопомної перемоги візантійців і русів на Балканах, яка вирішила долю всієї війни. Тобто Никифор – це візантійський вельможа-архонт (у широкому розумінні – начальник, правитель), а отже, керманіч посольства імператора Василя II до Володимира Великого. У Давній Русі архонтами називали також київських князів, про що знаємо з написів на їхніх печатках XI–XII ст. Недарма автограф Никифора взято в рамку, тобто виділено. А відтак київський князь Володимир Святославич і візантійський архонт (князь) Никифор Ксифій як посол-фактотум (себто живе уособлення) василевса Священної імперії ромеїв Василя II мали виключне право зробити власноручні написи на стіні «митрополії руської». Отже, ці графіті з'явилися після Беласицької перемоги 29 липня 1014 р. і до Володимирової смерті 15 липня 1015 р. Надіслані в Київ візантійські майстри вже тоді створили Софію: звели і прикрасили мозаїками та фресками. Судячи з усього, Володимир усіляко намагався завершити Софію до своєї смерті. Тобто, за тодішніми уявленнями, на стіні Софії зробили написи два наймогутніші державці-переможці, її ктитори, які доклали зусиль до великої Божої справи хрещення Русі. Недарма Володимир був зображений на величезному княжому родинному портреті в центрі Софії та в образі вождя «народу Божого» Ісуса Навина на заголовній фресці наві Михайлівського вівтаря, а Василій II – в обох сходових вежах собору, в кульмінаційних сценах світських фресок, які розповідають про укладення династичного шлюбу Володимира і Анни та складають розлогий великокняжий тріумфальний цикл (Нікітенко 2017b; 2022, 394–7).

Якщо розглянуті вище графіті маркують останній рік життя Володимира, який помер 15 липня 1015 р., то графіті «групи Олісави» і отроків Коснятина Добринича фіксують 1019 рік як час вокняжіння в Києві його сина Ярослава. Це період княжої міжусобиці синів Володимира у 1015–1019 рр. З давньоруських і незалежних від них іноземних джерел відомо, що Володимир заповів київський стіл улюбленому синові Борису, а Ярослав, відісланий батьком княжити в Новгороді,

посварився з Володимиром напередодні його смерті. Так само повстав проти Володимира його старший син Святополк, який княжив у Турові, через що батько кинув його до в'язниці. У 1015 р. Володимир збирався піти походом на Ярослава, але захворів і помер, після чого було підступно вбито синів Володимира Бориса і Гліба, в чому складений книжниками Ярослава літопис звинувачує Святополка, хоча той насправді не був братовбивцею. Знаменита скандинавська «Сага про Еймунда» з подробицями і жахаючою відвертістю варягів їхніми вустами розповідає, як вони таємно вбили Бориса на замовлення Ярослава. На доказ свого «великого подвигу» вони принесли князю голову його брата, побачивши яку Ярослав почервонів. Як свідчить сучасна подія «Хроніка» Титмара Мерзебургського, Святополка у Русі тоді не було, тож сага його й не знає, бо він одразу після смерті Володимира вирвався з темниці, куди його засадив батько, і втік у Польщу, до свого тестя – князя Болеслава Хороброго. За літописом, у 1016 р. Ярослав, розбивши Святополка в битві на Дніпрі, оволодів Києвом. Але насправді Святополк повернувся в Русь лише влітку 1018 р. за допомогою Болеслава Хороброго. Вщент розбитий ними на Бузі Ярослав побіг «св 4-ми мужи» до свого Новгорода, а Святополк і Болеслав здійснили вдалий похід на Київ, захопивши його 14 серпня 1018 р., після чого Святополк став великим київським князем, кияни визнали його своїм законним правителем. У 1019 р. Святополк, якого придворні книжники навіки затаврували прізвиськом «Ока-янный», був розгромлений Ярославом у вирішальній битві на Альті, звідки побіг до Польщі і в пустелі «між Чехами і Ляхами» за нез'ясованих обставин загинув, а в Києві остаточно утвердився Ярослав. Історики назвали складену на замовлення Ярослава літописну розповідь про ці події «тенденційним історичним романом» (Нікітенко 2000, 14–26; 2017a, 187–231). Натомість графіті Софії дають змогу розставити всі крапки над «і». Вони з'явилися наприкінці братовбивчої міжусобиці 1015–1019 рр., літописна розповідь про яку, на думку багатьох істориків, сфальсифікована, тому перебіг подій потрібно реконструювати із залученням незалежних і сучасних подій іноземних джерел, передусім автентичної «Хроніки» (1018 р.) німецького єпископа Титмара Мерзебургського (Титмар Мерзебургский 2005, 163, 177–8) та присвяченої цим подіям «Саги про Еймунда»¹, складеної їхніми безпосередніми учасниками (Прядь об Эймунде Хрингссоне 2012, 290–320).

¹ «Eymundar þátttr» («Пасмо про Еймунда»), але для звичного розуміння вживаємо тут слово «сага», що не є помилкою.

Суголосними цим джерелам є софійські графіті 1019 р., які належать часові зміни влади в Києві в самому фіналі війни 1015–1019 рр. Ці написи є живими свідками великої драми, народженої переламним історичним моментом. Вісім графіті «групи Олісави» на пучковому стовпі північної половини княжих хорів сприймаються зверненою до Бога спільною молитвою їхніх авторів (рис. 3). Вони називають панівну верхівку Русі кінця другого десятиліття XI ст.: юний княжич Михайло як спадкоємець Святополка I, мати останнього Олісава як княгиня-регентка, сини Святополка від першого шлюбу Меркурій-Іван, Іоанн, Стефан, наставник Михайла варяг Якун (начальник особистої гвардії, княжої варті), візантієць Ставрон (дворецький-мажордом), зрештою, їхній духовний кормчий митрополит Київський Іоанн I. Їхня спільна палка молитва була вельми актуальною і необхідною в умовах фінальної стадії боротьби за київський стіл і могла з'явитися на стіні княжих хорів собору десь навесні – влітку 1019 р. (рис. 4). Графіті «групи Олісави» очолює молитва «руської княгині» Олісави (Єлизавети) як матері Святополка I Володимировича, який був київським князем з 14 серпня 1018 р. до літа/осені 1019 р. У перекладі українською вона звучить так: «Господи, поможи рабі своїй Олісаві, Святополчій матері, руській княгині. І я дописав синів Святополчих» (Нікітенко, Корниєнко 2012, 162). Судячи з графіті, на період своєї відсутності під час воєнних дій Святополк призначив Олісаву регенткою малолітнього сина Михайла, народженого від шлюбу Святополка з польською князівною, дочкою Болеслава Хороброго. Недарма молитва Михайла як спадкоємця батька написана поруч із молитвою Олісави. Святополк постає в графіті як повноправний київський князь, що, до речі, підтверджують його срібні монети, на яких він фігурує у візантійському царському вбранні (Сотникова, Спасский 1983, 82–96). Святополк мав дипломатичні й військові відносини з візантійським імператором Василієм II, який після загибелі своїх племінників Бориса і Гліба – синів його рідної сестри Анни, вбитих, як давно доведено, на замовлення Ярослава (Ільїн 1957, 146–66), зважаючи на все, підтримав Святополка (Нікітенко 2000, 14–26; 2017а, 227–62).

Фінал київської драми фіксують написані на стінах призначених для простолюду галерей першого поверху собору графіті отроків (дружинників) новгородського посадника Коснятина Добринича, які входили до війська Ярослава Новгородського. Графіті отроків Коснятина Добринича фактично є «вірчими грамотами» новгородського

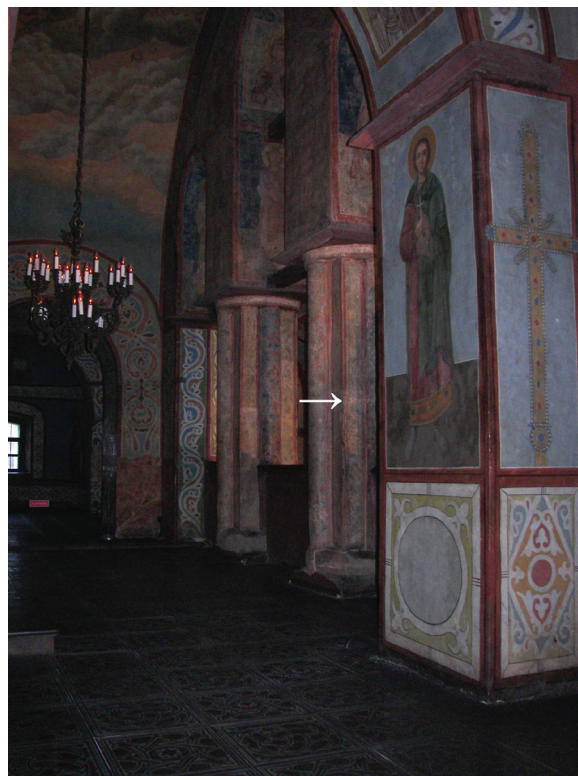

Рис. 3. Місце розташування графіті «групи Олісави» на північних хорах Софійського собору

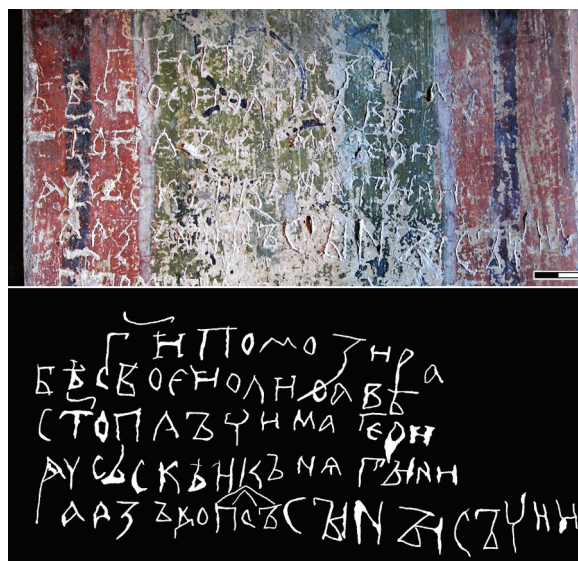

Рис. 4. Напис Олісави: світлина і прорис

посадника, завіреними рукою його дружинників – Коснятина, Безуя-Івана і Мара (Марія). Вони розписалися на стінах Софії як славні переможці й довірені особи Коснятина, коли Ярослав з його допомогою після загибелі Святополка у 1019 р. узяв Київ і привів до влади в Русі свою династію (Нікітенко, Корниєнко 2012, 188–209). Новгородські отроки недарма підкреслюють, що вони – слуги Коснятина Добринича, оскільки билинний Добриня був рідним братом Малуші, матері

Володимира, тож Коснятин був дядьком Ярослава. Показово, що Ярослав ув'язнив Коснятина Добринича у тому ж 1019 р., потім заслав у Ростов, а звідти на р. Оку, у глухий край муромських боліт, де 1022 р. його вбили в Муромі. Коснятин прагнув повної влади в Новгороді як у своїй посадницькій вотчині, успадкованій ним від батька Добрини, але Ярослав не хотів ділитися владою, тим паче з близькими родичами. Він, як і його пращури, був київським князем, який володів Новгородом як власною вотчиною. Важливо, що всі ці графіті засвідчують факт існування та функціонування у 1019 р. Софії Київської як повністю збудованого й прикрашеного розписами діючого храму.

Знаменно, що в південній зовнішній галереї на фресці «Святий Онуфрій» (рис. 5), над великим чітким записом старшого з новгородських отроків на ім'я Коснятин, наприкінці XI ст. було розміщено купчу на Боянову землю в Києві, яку придбала вдова Всеволода Ярославича (рис. 6). Свідками цієї угоди «княгині Всеволожої» стали 12 софійських кліриків, названих поіменно. Оскільки є певні ознаки того, що під час побудови собору під образом св. Онуфрія в стіні було закладено його мощі, це місце освячувало (засвідчувало з небес) документи на узаконене набуття Ярославом і його потомками київської землі.

Висновки. Розглянуті в єдиному концептуальному полі із застосуванням комплексного каузального підходу до їх інтерпретації унікальні софійські графіті Володимира (Василія) Великого і візантійського архонта Никифора Ксифія виконані ними на вівтарній фресці у 1015 р. Це найдавніше достовірне маркування факту існування в цей час Софії Київської як уже побудованого й розписаного фресками храму, який Володимир прагнув завершити до своєї смерті. Існування Софії в другому десятиріччі XI ст. підтверджують графіті 1019 р. Зокрема, графіті «групи Олісави» на княжих хорах засвідчують повноправне правління в Києві Святополка Володимировича («Окаянного») з 14 серпня 1018 р. до літа/осені 1019 р. Вони дають змогу реконструювати склад його родини, вказуючи на її високий державний і міжнародний статус, та підтверджують перебування в Києві митрополита Іоанна I та функціонування Софійського собору як його резиденції. Графіті отроків новгородського посадника Коснятина Добринича у відкритих галереях нижнього ярусу собору підтверджують літописний запис про взяття Києва Ярославом у 1019 р. та активну участь у цьому Коснятина Добринича і новгородців. Так Північ укотре намагалася

Рис. 5. Святий Онуфрій. Фреска поч. XI ст. Південна зовнішня галерея Софійського собору

Рис. 6. Написи про Боянову землю (вгорі) і Коснятина, отрока Коснятина Добринича, на фресці «Святий Онуфрій»

ствердити свою зверхність у Русі над Півднем, проте історія цього не прийняла, оскільки священним осердям Русі був і залишався Київ з його Святою Софією. Отже, всі розглянуті

графіті є надійними епіграфічними («кам'яними») документами, які засвідчують побудову Софії Київської у 1011–1015 рр. і проливають

світло на перебіг історичних подій у цей доле-носний і водночас «смутий» період історії Русі-України та становлення її культури.

Список використаної літератури

- Высоцкий, Сергей. 1966. *Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв.* Киев: Наук. думка.
- . 1976. *Средневековые надписи Софии Киевской.* Киев: Наук. думка.
- . 1985. *Киевские граффити XI–XVII вв.* Киев: Наук. думка.
- Грушевський, Михайло. 1991. *XI–XIII віки.* Т. 2 у *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.* Київ: Наук. думка.
- Евдокимова, Александра. 2006. «Языковые особенности греческих граффити Софии Киевской (предварительные замечания)». В *Восточная Европа в древности и средневековье. Восприятие, моделирование и описание пространства в античной и средневековой литературе. XVIII чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пауцто (Москва, 17–19 апреля 2006 г.),* 56–62. Москва.
- Ильин, Николай. 1957. *Летописная статья 6523 года и её источник: (Опыт анализа).* Москва: Изд-во АН СССР.
- Корнієнко, Вячеслав. 2010–20. *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.).* Ч. 1–10, в 12 т. Київ: Горобець.
- . 2014. *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст. Інформаційний потенціал джерела.* Київ: Слово.
- . 2015. *Приділ св. Іоакима та Анни (південна сторона). Ч. 5 у Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.),* ч. 1–10, в 12 т. Київ: Горобець.
- . 2020. *Північні схорова вежа та хори.* Ч. 10, т. 1 у *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.),* ч. 1–10, в 12 т. Київ: Горобець.
- Літопис руський.* 1989. Пер. з давньорус. Л. С. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро.
- Нікітенко, Надежда. 1999. *Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской.* Киев: Ин-т украинской историографии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины.
- Нікітенко, Надежда, и Вячеслав Корнієнко. 2012. *Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания.* Киев: Ин-т украинской историографии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины.
- Нікітенко, Надія. 2000. «Політичні передумови виникнення Борисоглібського культу: до подій 1015–1019 рр.». *Історія України: маловідомі імена, події, факти* 11: 14–26. Київ: Ін-т історії України НАН України.
- . 2017а. *Від Царгорода до Києва.* Київ: А. С. Горобець.
- . 2017б. *Світські фрески Софії Київської. Тасмничий код історії.* Харків: ФОП Панов А. М.
- . 2018. *Мозаїки та фрески Софії Київської.* Київ: А. С. Горобець.
- . 2022. *Софія Київська Володимира Великого.* Київ: А. С. Горобець.
- «Прядь об Эймунде Хрингссоне». 2012. В Джаксон Т. Н. *Исландские королевские саги о Восточной Европе.* Тексты, перевод, комментарий. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке.
- Реймське Євангеліє.* 2019. Видання факсимільного типу. Дослідження. У 2 т. Т. 1. Факсиміле; Т. 2. Дослідження. Надія Нікітенко та Вячеслав Корнієнко, автори вступу та упорядники. Торонто – Київ: Горобець.
- Рыбаков, Борис. 1947. «Іменні написи XII ст. в Київському Софійському соборі». *Археологія* 1: 53–64.
- . 1984. «Русская эпитафия X–XIV вв. (Состояние, возможности, задачи)». В *Из истории культуры древней Руси. Исследования и заметки,* 34–58. Москва: Наука.
- Сотникова, Марина, и Иван Спасский. 1983. *Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X–XI веков.* Москва: Искусство.
- Титмар Мерзебургский. 2005. *Хроника.* В 8 кн. Пер. с лат. И. В. Дьяконова. Москва: «Русская панорама».
- . 2017а. *Vid Tsarhoroda do Kyiva.* Kyiv: Horobets [in Ukrainian].
- . 2017b. *Svitski fresky Sofii Kyivskoi. Taiemnychi kod istorii.* Kharkiv: FOP Panov A. M. [in Ukrainian].
- . 2018. *Mosaics and Frescos of St. Sophia of Kyiv.* Kyiv: Horobets [in Ukrainian].
- . 2022. *Sofia Kyivska Volodymyra Velykoho.* Kyiv: Horobets [in Ukrainian].
- Nikitenko, Nadiia, and Viacheslav Kornienko. 2012. *Drevneishie graffiti Sofii Kievskoi i vremia yeio sozdaniia.* Kyiv: M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Russian].
- “Priad” ob Eimunde Hringssone.” 2012. In T. N. Dzhakson. *Islandskie korolevskie sagi o Vostochnoi Evrope.* Texts, translation, comments. Moscow: Russkii Fond Sodeistviia Obrazovaniyu i Nauke [in Russian].
- Reimske Yevanheliie [Reims Gospel].* 2019. Nadiia Nikitenko and Viacheslav Kornienko, authors of the introduction and compilers. Toronto – Kyiv: Horobets [in Ukrainian, Ukrainian Old, Church Slavic].
- Rybakov, Borys. 1947. “Imenni napysy XII st. v Kyivskomu Sofiiskomu sobori.” *Arkheolohiia* 1: 53–64 [in Ukrainian].
- . 1984. “Russkaia epigrafika X–XIV vv. (sostoianie, vozmozhnosti, zadachi).” In *Iz istorii kultury drevnei Rusi. Issledovaniia i zametki,* 34–58. Moscow: Nauka [in Russian].

References

- Sotnikova, Marina, and Ivan Spasskiy. 1983. *Tysiacheletie drevneishikh monet Rossii: Svodnyi katalog russkikh monet X–XI vv.* Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- Thietmari Merseburgensis episcopi. 2005. *Chronicon*. In 8 books. Translated by I. V. Diakonov. Moscow: Russkaia panorama [in Russian].
- Vysotskiy, Sergei. 1966. *Drevnerusskiye nadpisi Sofiyi Kievskoi XI–XIV vv.* Kyiv: Naukova Dumka [in Russian].
- . 1976. *Srednevekovye nadpisi Sofiyi Kievskoi*. Kyiv: Naukova Dumka [in Russian].
- . 1985. *Kievskie graffiti XI–XVII vv.* [Kyiv graffiti 11–17 centuries]. Kyiv: Naukova Dumka [in Russian].
- Yevdokimova, Aleksandra. 2006. “Grecheskie graffiti Sofii Kievskoi (predvaritelnaia publikatsia).” In *Vostochnaia Yevropa v drevnosti i srednevekovie. Vospriatie, modelirovanie i opisanie prostranstva v antichnoi i srednevekovoi literature. XVIII chtenia pamiati chlena-korrespondenta AN SSSR V. T. Pashuto (Moskva, 17–19 apreliia 2006 goda). Materialy konferentsii*, 56–62. Moscow [in Russian].

Nadiia Nikitenko

THE TRUTH OF HISTORY IN THE GRAFFITI ON THE FRESCO OF ST. SOPHIA OF KYIV: A NEW READING OF THE MOST ANCIENT INSCRIPTIONS

The article, in the context of the author’s proposal of new dating of St. Sophia of Kyiv to the years of 1011–1018, focuses on the conceptual problem of the apogee of the development of ancient Rus-Ukraine. It is argued that this historical phenomenon is characteristic of the era of Volodymyr the Great, rather than Yaroslav the Wise, which was only a “weakened copy” of his father’s reign. To support this argument, the article analyzes the oldest Sophia graffiti from 1015 and 1019. A new reading of these graffiti using the method of a complex causal approach has made it possible to more clearly understand and objectively perceive the specific historical situation, which was falsified in the annals, and to bring it to life. In the altar part of the cathedral, the graffiti, previously considered to be the inscriptions of Volodymyr (Vasylii) Monomakh and his contemporary Metropolitan Nikephoros and dated to the beginning of the 12th century, have been re-attributed. The author argues that these graffiti are 100 years older and are the autographs of Volodymyr (Vasylii) the Great and his contemporary, the Byzantine general Archon Nikephoros Xiphias, created in 1014–1015 to commemorate the Belasytsia victory of Basil II with the help of Volodymyr’s troops in Bulgaria. This is the oldest authentic evidence of the existence of Sophia of Kyiv at that time as an already-built and frescoed temple that Volodymyr aimed to complete before his death. The existence of Sophia in the second decade of the 11th century is also confirmed by the author’s previously attributed graffiti of the “Olisava group” of 1019. These were preserved in the princely choirs of the cathedral, which belonged to Princess Olisava, the mother of Sviatopolk I, and his entourage, as well as the Metropolitan of Kyiv Ioann I. The graffiti left by the soldiers of the Novgorod official Kosniatyn Dobrynych on the walls of the cathedral’s open galleries also date back to the same year. The graffiti of 1019 record the end of the princely feud of 1015–1019 and the arrival of Yaroslav from Novgorod to power in Kyiv. Therefore, all the analyzed graffiti are reliable epigraphic documents that testify to the emergence of Sophia of Kyiv in 1011–1015 and shed light on the course of historical events and the formation of national culture.

Keywords: Sophia of Kyiv, graffiti, Volodymyr the Great, Yaroslav the Wise, Byzantium, Basil II, Nikephoros Xiphias, strife in 1015–1019, Olisava, Sviatopolk I, Metropolitan Ioann I, Novgorod, Kosniatyn Dobrynych.

Матеріал надійшов 30.01.2023

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)